

DƏMİRİN ÖZƏLLİKLƏRİ VƏ BƏŞƏRİYYƏT ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTİ**R.M. Rzayev, X.M. Həşimov, R.V. Cəfərov***Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, "Fizika və Kimya" kafedrası*

Dövri sistemin VIII qrupunun əlavə yarımqrupu elementi olan dəmir (Fe) alüminiumdan (Al) sonra təbiətdə ən çox yayılmış metaldır. Dövri sistemdə sıra nömrəsi 26, atom kütləsi 56 a.k.v. olan elementdir. O, sərbəst halda yalnız meteoroidlərdə müşahidə olunur. Saf dəmir xüsusi çəkisi $7,89 \text{ qır/sm}^3$, ərimə temperaturu 1539°C olan gümüşü-ağ rəngdə metaldır. Planetimizdə isə ona maqnetit, hematit, limonit, pirit və s. kimi mineralların tərkibində təsadüf olunur.

Məlumdur ki, xüsusi rabitə enerjisinin kütlə ədədindən (nüvədəki nuklonların sayından) asılılığı mürəkkəb xarakter daşıyır. Kütlə ədədi 56-ya yaxın olan elementlərin nüvələri üçün xüsusi rabitə enerjisi ən böyük, məsələn, dəmir üçün $8,75 \text{ MeV}$ olur. Bu səbəbdən kütlə ədədi 56-ya yaxın olan elementlərin nüvələri daha stabil olur. Bundan yüngül nüvələrdə nuklonların sayı artdıqca, onların xüsusi rabitə enerjisi artır, bundan ağır nüvələrdə isə bir qədər azalır.

Nüvələrin əmələ gəlməsi ya elementar zərrəciklərin bir-biri ilə qovuşması, ya da neytronların udulması ilə şərtlənən reaksiyaların nəticəsində baş verə bilər. Bu proseslərin getməsi üçün lazımı şərait olmalıdır. Daha dəqiq desək, bunun üçün ya müxtəlif növ ulduzların daxilində yüksək temperatur, ya da onların atmosferində güclü elektromaqnit sahəsində zərrəciklərin sürətlənməsi baş verməlidir.

Günəşdə və bəzi ulduzlarda əsas enerji mənbəyi hidrogenin heliuma çevrildiyi istilik nüvə reaksiyalarıdır. Belə reaksiyalar $10\div 20 \text{ mln. }^\circ\text{C}$ temperaturda gedir. Temperaturu $150 \text{ mln. }^\circ\text{C}$ -dən yuxarı olan digər ulduzlardan isə karbon, oksigen, neon, maqnezium, kalsium və s. elementlərin dayanıqlı izotoplarının yaranması ilə nəticələnən helium istilik nüvə reaksiyaları baş verir.

Planetlərin daxilində, o cümlədən Yerdə belə yüksək temperatur yarana bilmədiyi üçün təbii ki, burada qaynar ulduzlarda olduğu kimi istilik nüvə reaksiyaları gedə bilməz. Burada ancaq radioaktiv çevrilmə sayəsində elementlərin çevrilməsi baş verir ki, bunun da nəticəsində elementlərin izotop tərkibi dəyişir.

Dəmir Günəşdən də çox-çox böyük olan nəhəng ulduzlarda milyard dərəcədə də yüksək temperaturlarda istilik nüvə reaksiyaları nəticəsində əmələ gəlir. Nova və Supernova adlanan nəhəng ulduzlarda termonüvə reaksiyaları nəticəsində yaranan dəmirin miqdarı müəyyən həddi keçdikdə partlayış baş verir. Bu partlayış nəticəsində isə dəmirə çevrilən meteoritlər kosmosa səpələnir və kosmosda bir göy cisminə rast gəldikdə onun qravitasiya sahəsi hesabına üzərinə

çökür. Fərz olunur ki, bizim Günəş sisteminə, o cümlədən Yerə dəmir kənardan, Nova və Supernova ulduzlarından səpələnmişdir.

Dəmir haqqında “Qurani-Kərim” də ayrıca surə “Əl-Hədid” (“Dəmir”) surəsi vardır. Həmin surənin 25-ci ayəsində buyrulur: “Biz həddindən artıq möhkəm olan və insanlara fayda verən dəmiri də nazil etdik (endirdik)....”

Maraqlı cəhət odur ki, bu surə Quranın 57-ci surəsidir. “ Əl-Hədid” kəlməsinin ərəb dilindəki say ekvivalenti də (Əbcəd hesabı) məhz 57-ə bərabərdir. “Hədid” kəlməsinin riyazi dəyəri isə 26-dır. Bu isə elementlərin dövrü sistemində dəmir atomunun yeridir. Ayədəki digər maraqlı cəhət isə xüsusi ilə “endirdik” kəlməsinin işlədilməsidir. Yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi, həqiqətən də dəmir Yerə kosmosdan endirilmişdir.

Metallar arasında xüsusi əhəmiyyətə malik olan dəmir Yerə ferromaqnit nəzəriyyəsinə görə dünyanın mərkəzində nəhəng bir maqnit vəzifəsini yerinə yetirir və yerin ətrafında maqnit sahəsini yaradır. Aydın ki, maqnit sahəsi nəticəsində yer kosmik radiasiyadan qorunur və həyat üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən, dəmir atomu olmasaydı, kainatda karbonla bağlı həyatın olması da mümkün olmazdı.

Bir maraqlı fakt da ondan ibarətdir ki, İslam Şəriətində heyvanlar üzə qibləyə kəsilir. Alimlər tərəfindən müəyyən olmuşdur ki, Kəbənin dayandığı nöqtədə Yerə maqnit mərkəzi yerləşir. Maraqlıdır ki, Yerə maqnit qütbləri dəyişdiyi halda, Kəbədəki maqnit mərkəzi əvvəlki kimi qalır. Bu, dünyanın hər bir nöqtəsindən Kəbəyə olan istiqaməti (qibləni) ölçəndə müəyyən olunmuşdur. Alimlərin təəccübünə səbəb olan fakt bu olmuşdur ki, qiblə maqnit xətlərin (onlar bütün istiqamətlərdən Məkkəyə, Kəbəyə yönəlir) istiqaməti ilə üst-üstə düşür. Bundan başqa, Yerə həqiqi maqnit meridianı hər kəsin düşündüyü kimi, İngiltərədən, Qrinviç şəhərindən deyil, Məkkədən keçir. Məlum olmuşdur ki, Qrinviç meridianı maqnit qütblərin dəyişməsi ilə yerini dəyişir, lakin Kəbədən keçən meridian öz yerində qalır. Belə ki, Yerə maqnit oxu məhz Kəbədən keçir. Qanın heyvan bədənindən təmizlənməsi üçün bu istiqamətin seçilməsi elmi baxımdan onun tərkibində olan dəmirin maqnit istiqamətində yönəlməsi ilə əlaqədardır.

Radioaktiv izotopların bir sıra tətbiqlərinə nəzər yetirdikdə məlum olur ki, “nişanlanmış atomlar” adlandırılan radioaktiv izotopun adı izotopdan fiziki xassələri heç nə ilə fərqlənmədiyindən, radioaktivlik bu atomun izlənməsinə imkan verir. Bu izotopu qidaya əlavə edərək maddələr mübadiləsinə, prosesin baş vermə mexanizminə siyarət etmək mümkün olmuşdur. Qanın tərkibinə daxil olan dəmirin ($^{59}_{26}Fe$) izotopu vasitəsi ilə onun orqanizm tərəfindən mənimsənilmə, qan dövrəsinin baş vermə mexanizmlərini aydınlaşdırmaq olur.

Dəmir – qanyaratma üçün zəruri olub, hemoqlobinin, mioqlobinin (əzələ zülalı), eləcə də hüceyrələrin tənəffüsünü təmin edən fermentlərin tərkibinə daxildir. Dəmirin çatışmazlığından skelet əzələlərinin atoniyası, ağız, burun boşluğu selikli qişalarının iltihabı və atrofik dəyişiklikləri, xroniki gastroduodenit və immun çatışmazlığı yaranır. Ərzaq məhsullarının tərkibindəki dəmir insan orqanizmində yalnız qismən sorulub mənimsənilir. Ət məhsullarının tərkibindəki dəmir çox yaxşı sorulduğundan, o, əsas dəmir mənbəyi hesab olunmalıdır. Onun mənimsənilməsi meyvələrdəki askorbin turşusunun və fruktozanın iştirakı ilə artır. Tünd çay dəmirin sorulmasını azaldır. Həzm yolunun xəstəlikləri zamanı dəmirə tələbat artır. Odur ki, bu zaman yeməklərdə tərkibində yaxşı mənimsənilən dəmir olan məhsullar nəzərdə tutulmalıdır. Rasionu dəmirlə zənginləşdirmək üçün rasiona paxlalı bitkilərin məhsulları, göbələklər, soya unu, mal əti, hinduşka əti, göyərti, buğda cücərməsi, mərcimək, günəbaxan tumu, qaraciyərdən hazırlanan pəstet, buğda unu, çovdar unundan çörək, kök, yumurta və s. istifadə edilməlidir. Qanazlığı zamanı da dəmir mənbələrini rasiona geniş daxil etmək lazımdır.

Anemiyanın bir neçə növü olur və meydana gəlməsində bir sıra səbəblər var. Bir qayda olaraq, onların hamısı xroniki şəkildə gedir, vaxtaşırı kəskinləşmə baş verir. Dəmir defisitli anemiyanın baş verməsinin səbəbi dəmir mənbəli qida məhsullarının rasionda çatışmamasıdır. Dəmir defisitliyi anemiyadan qadınlar daha çox əziyyət çəkir. Buna solğun naxoşluq da deyilir. Belə qadınlar, solğun, incə, zəif, baş gicəllənmələrə və tez yorulmağa meyilli olurlar. Onlar daimi olaraq dırnaqlarının kövrəkliyindən, tüklərinin tökülməsindən və dərilərinin qurumasından şikayət edirlər və bunlarla mübarizə aparırlar. Çox vaxt onlar təbaşir, gil, diş tozu və buz yeməyə meyl göstərirlər. Dəmir defisitliyində mədə sekresiyasının pozulması müşahidə olunur, demək olar ki, öskürəndə və güləndə sidiyi saxlaya bilməmək halları da olur. Həkimlərin fikrinə görə, ahıl yaşlı adamlarda anemiyanın ağır forması olarsa, onlarda ürək qan-damar çatışmazlığı baş verə bilər.

Yaşlı sağlam adamın orqanizmasında 3÷4 qr. dəmir var. Dəmirə gündəlik tələbat sağlam kişilər üçün 10 mq, hamilə olmayan sağlam qadınlar üçün isə 18 mq-dır. Nəzərə almaq lazımdır ki, qida vasitəsi ilə orqanizmə daxil olan dəmirin 10%-i bağırsaqlardan sorulur. Ahıl və qoca yaşlarında kişi və qadınlar üçün tələbat eyni bərabərdə ~10 mq/gün miqdarında müəyyənləşdirilir.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) dəmir defisitliyinin profilaktikası üçün kütləvi şəkildə istifadə olunan qida məhsullarının dəmirlə zənginləşdirilməsini məsləhət görür. Yüksək risk qrupuna aid olan şəxslər üçün isə tərkibində dəmir olan preparat təyin edilir. ABŞ, Kanada, İsveç və bir sıra ölkələrdə buğda ununu dəmirlə zənginləşdirmək barədə qanun qəbul edilmişdir və bu qanunla buğda unu dəmirlə zənginləşdirilir. ÜST yeyinti məhsullarının dəmirlə zənginləşdirilməsini gündəlik qida məhsullarının qəbul olunmasında milli xüsusiyyətləri nəzərə almağı tövsiyə edir. Məsələn, Rusiya, Braziliya və Misir

üçün buğda ununun, Yaponiya üçün düyünü, Hindistan üçün isə şəkər və duzu, Tayland və Vyetnam üçün isə balıqdan hazırlanmış sousu dəmirlə zənginləşdirmək məsləhət görülmüşdür. Orqanizmə 10÷20 mq dəmir qəbul olunur, bunun yalnız 5÷10%-i qana sorulur. Dəmir defisitliyi anemiyanın başlıca səbəbi qanitirmə ilə bağlıdır. Hesab olunur ki, dəmirin çatışmazlığının əsas səbəbi kifayət qədər yeməməkdən və ac qalmaqdan sonra baş verir, bəzən müalicə məqsədi ilə qidalanmağa məhdudiyət qoyulanda da bu çatışmazlıq meydana gələ bilər.

Qida vasitəsilə dəmirin orqanizmə kifayət qədər daxil olmaması yeni doğulmuş uşaqlara (uzun müddət ana südü ilə qidalanırlarsa) əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir, eləcə də uşaqlar yeməkdən imtina edirlərsə, yalnız keçi südü ilə qidalanırlarsa, yaşlı adamlar ac qalırlarsa, dietaları pozulursa bu defisitlik yaranır.

Anemiyanın səbəblərindən müxtəlif analiz məqsədləri üçün tez-tez qan götürülmə və donorluğu göstərmək olar. Donorlarda dəmir defisitliyi olmasın deyə bir il müddətində kişilərdən götürülən qanın miqdarı 800÷1200 ml və qadınlardan 400÷800 ml artıq olmamalıdır. Dəmir defisitli anemiyanın inkişafına risk qrupa aşağıdakı şəxslər aiddir: hamilə qadınlar, bir yaşa kimi uşaqlar, əkizlər, sürətlə boy atan dövrdəki uşaqlar və s.

Bu problemlərin çoxlarını dəmir tərkibli preparatların qəbulu ilə həll etmək olar. Preparatlar əksər hallarda kombinə olunmuş şəkildə işlədilir: məsələn, dəmirlə birlikdə onun sorulmasını yaxşılaşdıran maddədən - askorbin turşusundan istifadə olunur. Müalicə bir neçə ay davam edir, 5÷7 gündən sonra belə şəxslərin əhvali-ruhiyyəsi, vəziyyəti yaxşılaşır. Hemoqlobinin səviyyəsinin normal vəziyyətə düşməsindən sonra dəmirlə müalicə 3÷6 ay yenə də davam etməlidir. Bunda məqsəd orqanizmdə dəmirin ehtiyatını bərpa etməkdən ibarətdir. Anemiyadan əziyyət çəkən adamların dietasına aşağıdakı qidalar daxil edirlər: ət məhsulları (dana əti, qara ciyər) və bitki mənşəli qida məhsulları: paxlalılar, kişmiş, düyü, qarabaşaq yarması, çörək. Uşaqlar üçün istehsal olunan qida məhsullarını süni olaraq zənginləşdirdikdən sonra onlardan istifadə də faydalı ola bilər.

65%-ə qədər dəmir hemoqlobinin tərkibində olur. Dəmirin mənimsənilməsini yaxşılaşdırmaq üçün fitopreparatlardan istifadə etmək məsləhətdir – qarağat yarpağı və meyvəsi, gicitkən, çiyələk, itburnu, eyni zamanda vitaminlər təyin olunur, hər şeydən əvvəl yağda həll olan vitaminlər. Mədə-bağırsaq traktının xəstəliyində A vitamini mütləq lazımdır, ona görə ki, bu vitamin bağırsaqların selikli qişasında epitellərin strukturunu və funksiyasını bərpa edir. Selikli qişanın regenerasiyasını yaxşılaşdırır. C vitamini dəmirin mənimsənilməsini artırır. Eləcə də E, B₂, B₆, B₁₂ vitaminlərinin tətbiqi faydalıdır.

Dəmir insanları qan azlığından, infeksiyon xəstəliklərdən, immunitetin pozulmasından mühafizə edir. Dəmir həqiqətən qan yaradıcı elementdir, hemoqlobinin və mioqlobinin əvəz olunmaz tərkib hissəsidir. İnsan orqanizmində

4 qrama qədər dəmir var. Dəmirin ümumi miqdarının 60%-ə qədəri qanın qırmızı kürəciklərində olan hemoqlobinin tərkibində toplanıb. Dəmirin lazımi miqdarda orqanizmə daxil olmaması dəmir defisitliyi anemiyanın inkişafına səbəb olur, bu isə hemoqlobin əmələ gəlməsi üçün dəmirin çatışmaması ilə izah olunur. Bu xüsusən uşaqlara və yeniyetmələrə aiddir, çünki onların orqanizmində dəmirin ehtiyatı məhduddur. Dəmirə elə xüsusiyyətlər var ki, o orqanizmdə toplanır. Yaşlı adamın orqanizmində normada dəmirin miqdarı 1 qramdır, bundan 300 mq-a qədəri sümük iliyində yığılmışdır.

Dəmirin bioloji təsiri ondan ibarətdir ki, dəmir oksidləşmə prosesində fəal iştirak edir. Dəmir oksidləşmə - bərpa fermentlərinin tərkibinə daxildir.

Dəmir əsas etibarilə nəcis və sidik vasitəsilə az miqdarda orqanizmdən ifraz olunur. Dəmirin bağırsaqlardan sorulması qidanın tərkibində olan dəmirin ümumi miqdarının 5÷20%-ni təşkil edir. Bununla orqanizm bu elementə olan tələbatdan asılı olaraq sorulmanı rəqulə edir. Sağlam kişilərdə dəmir 3÷8% sorulur. Qadınlarda dəmirə tələbat iki dəfə çoxdur, sorulma 10%-ə çatır. Dəmirin kifayət qədər rasionda olmaması və dəmir defisitli anemiyada bağırsaqların dəmirə görə sorulma xüsusiyyəti 20%-ə qədər artır.

Dəmirin mühüm mənbəyi ət məhsullarıdır, xüsusən dana əti, kolbasalar və qaraciyər. Yarmalarda, çörəkdə, yumurtada, oksalat turşusu ilə zəngin olan tərəvəzlərdə, dəmirin miqdarı əhəmiyyətli dərəcədə çoxdur, amma bu qida məhsullarından istifadə etdikdə, onların tərkibində olan dəmirin cəmi 2÷7%-i mənimsənilir. Süd məhsullarında dəmir çox azdır. Meyvələrdə, giləmeyvələrdə və bir sıra tərəvəzlərdə dəmirin miqdarı orta səviyyədədir, amma onlar orqanizmdə bağırsaqlardan yaxşı sorulur və ona görə də bu qida məhsulları dəmir elementinin mənbəyi kimi qiymətləndirilir.

Dəmirin orqanizmə ifrar dərəcədə daxil olması, qaraciyərə, dalağa və baş beyinə təsir edir. Bu çoxluq toxuma membranlarının və lipoproteidlərin oksidləşmə reaksiyasına səbəb olur. Belə oksidləşmə isə özlüyündə bir sıra ürək qan-damar və onkoloji xəstəliklərin patogenezinə müəyyən əhəmiyyətə malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Д.В.Сивухин. Атомная и ядерная физика. Учеб. пособие. В.2-х ч. М. Наука.1986
2. А.Н.Томилин. Занимательно о космологии. М., «Молодая гвардия».1971
3. Е.Ə. Мəsimov, İ.İ. Hüseynov., Т.М. Mürsəlov. Maddənin quruluşu. Bakı. 1997.
4. Б.И. Иванов. Законы физики. М. Высшая школа., 1986.
5. Qurani-Kerim
6. Л.Г.Титов, И.Н.Чигова. Неорганическая химия. Москва, МГУИИ, 2010.
7. С.Ю.Углович, М.М. Дублецкая. Химические вещества и качество продуктов. Минск, Ураджай, 1986.- 315с.
8. И.М.Скурихин, А.П. Нечаев. Все о пище с точки зрения химика. Москва, Высшая школа, 1991. 285 с.
9. S.Ə. Həsənova, X.M. Həşimov. Qida kimyası. Bakı, 2010. 478 s.

Р.М.Рзаев, Х.М.Гашимов, Р.В.Джафаров
Свойства железа и его значимость для человечества

АННОТАЦИЯ

В статье говорится об образовании железа в нашей планете, о физических и химических свойствах железа, а также о ряде важных особенностей значимых для человечества.

Железо необходимо для кровообразования а также входит в состав гемоглобина, миоглобина, а также в состав ферментов, осуществляющие дыхание клеток. Железо, входящее в состав мясopодуkтов хорошо усваивается организмом, поэтому оно должно считаться главным источником железа.

Анемией дефицита железа страдает каждая из четырёх женщин. Дневная потребность железу для здоровых мужчин составляет 10 мг, здоровым женщинам 18 мг.

Железо защищает людей от малокровия, инфекционных болезней, нарушения иммунитета. Причиной анемии дефицита железа является кровопотери.

R.M.Rzayev, Kh.M.Hashimov, R.V. Jafarov
Specific features of iron and its essence for humankind

ANNOTATION

This article is about the formation of iron in our planet, physical and chemical properties, and a list of vital features which are essential for humankind.

Iron is needed for blood formation and also is contained in hemoglobin, myoglobin, and in ferments carrying out cell respiration. Iron contained in meat and its products is being well digested in human body and that is why the meat is thought to be the main source of iron.

Every fourth woman suffers from the anemia of iron lack. Daily need of iron for healthy men is 10 mg, and for healthy women is 18 mg.

Iron protects people from impoverished blood, infection diseases, immunity disorders. The reason of anemia is hemorrhage.

Açar sözlər: kütlə ədədi, xüsusi rabitə enerjisi, radioaktiv izotop, termonüvə reaksiyaları, hemoqlobin, anemiya, mioqlobin, ferment

Ключевые слова: единица массы, удельная энергия связи, радиоактивный изотоп, термоядерные реакции, гемоглобин, анемия, миоглобин, фермент

Key words: mass unit, specific binding energy, radioactive isotope, thermonuclear reaction, hemoglobin, anemia, mioglobina, ferment